

**rijksuniversiteit
groningen**

faculteit gedrags- en
maatschappijwetenschappen

Continuïteit van opvoeding

Een state-of-the-art studie

in opdracht van NWO, programma Jeugd en Gezin

dr. M.C. Timmerman
(m.m.v. L. Greveling, MSc, dr. P.R. Schreuder en M. Talhout, MSc)

Groningen, december 2008

Inhoudsopgave

Voorwoord

1	Inleiding	1	
2	Continuïteit van opvoeding: een begripsverkenning	3	
2.1	Wat is continuïteit van opvoeding?	3	
2.2	Continuïteit in onderzoek	3	
2.3	Continuïteit van opvoeding in het huidige beleidsdenken over de opvoeding van de jeugd	4	
3	Onderzoeksinventarisatie	7	
3.1	Continuïteit van de opvoeding in verschillende pedagogische contexten: gezin, kinderopvang, school	7	
3.1.1	Gezin en kinderopvang	7	
3.1.2	Gezin en school	8	
3.2	(Dis)continuïteit van de opvoeding in het gezin: echtscheiding, adoptie, pleeggezin	10	
3.2.1	(Dis)continuïteit in de opvoeding als gevolg van echtscheiding	10	
3.2.2	(Dis)continuïteit in de opvoeding en adoptie	11	
3.3.3	(Dis)continuïteit in de opvoeding en het pleeggezin	12	
3.3	Continuïteit en discontinuïteit van opvoeding in historisch, c.q. intergenerationeel perspectief	13	
3.3.1	Opvoedingsgedrag van ouders binnen de levensloop	13	
3.3.2	Historisch onderzoek: lange-termijn processen	13	
3.3.3	Intergenerationele overdracht	14	
3.3.4	Jeugdonderzoek: continuïteit en verandering, o.a. in de opvoeding	14	
4	Conclusies en beleidsimplicaties	17	
5	Referenties	23	
	Bijlage I	Methodologische verantwoording	i
	Bijlage II	Selectie PON – onderzoeksinventarisatie	iii
	Bijlage III	Overzicht relevante publicaties	v

Voorwoord

In de afgelopen maanden is, in opdracht van NWO (thema Dynamiek van Levenslopen, programma Jeugd en Gezin) en op advies van de Verkenningscommissie Jeugd en Gezin, een state-of-the-art studie uitgevoerd op het gebied van continuïteit van opvoeden. Het thema continuïteit van opvoeding is een belangrijk aandachtspunt binnen het beleidsthema Gezond opgroeien, dat in de beleidsnota *Alle Kansen voor alle kinderen* (Ministerie van Jeugd en Gezin, 2007-2011) onderscheiden wordt als een van de vijf beleidsthema's voor de komende jaren, naast Veilig opgroeien, Steentje bijdragen aan de maatschappij, Talent ontwikkelen en plezier hebben, en Goed voorbereid zijn op de toekomst.

Aan de verzameling en inventarisatie hebben diverse personen een belangrijke bijdrage geleverd. Vele collega-onderzoekers, programmaleiders, auteurs van de onderzochte publicaties, bibliotheekmedewerkers, hen allen dank ik hartelijk voor de snelle en adequate reacties op onze verzoeken om op korte termijn de gevraagde informatie te leveren. In het bijzonder dank ik mijn collega Pauline Schreuder en vooral ook onze onderzoeksassistenten Linda Greveling en Mandy Talhout. Zonder jullie enthousiasme, voortvarendheid en – niet onbelangrijk bij opdrachtonderzoek onder druk – vasthoudendheid was deze opdracht niet in zo korte tijd afgerond.

Greetje Timmerman
Projectleider

1 Inleiding

Continuïteit van opvoeding staat hoog op de politieke agenda, maar een wetenschappelijke onderzoekstraditie kent dit onderzoeksthema in Nederland niet. Dit bleek al uit de inventarisatie van wetenschappelijk onderzoek op het terrein van opvoeding dat begin dit jaar door het PON, Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant, werd verricht (Hooghiemstra, Smets & Den Hartog, 2008). In het rapport werd geconstateerd dat in geen enkel onderzoeksprogramma onderzoek is of wordt verricht naar continuïteit van opvoeding, met andere woorden continuïteit van opvoeding is een witte vlek in het huidige onderzoek op het terrein van Jeugd en Gezin.

Tegelijkertijd noteert het PON-rapport echter ook een aantal beperkingen van de methode van onderzoek (internetresearch van universitaire websites; beperking tot sociaal-wetenschappelijke faculteiten; inventarisatie op programmaniveau; bereikbaarheid contactpersonen), waardoor onderzoek dat op inhoudelijke gronden mogelijk wél tot het thema continuïteit van opvoeding gerekend zou kunnen worden, buiten het blikveld is gevallen. We kunnen er dus niet zonder meer vanuit gaan dat er geen lopend of afgerond fundamenteel onderzoek in Nederland is naar continuïteit van opvoeding.

Doel van deze state-of-the-art studie is een nadere verkenning van onderzoek dat inhoudelijk onder het thema continuïteit van opvoeding valt, ook al is dit onderzoek niet in deze termen gevat. De studie geeft een overzicht van de belangrijkste resultaten van recent afgerond (tot maximaal tien jaar oud) en van lopend wetenschappelijk onderzoek, met twee beperkingen. Ten eerste beperkt de studie zich tot *gezinsopvoeding, al of niet in relatie tot andere opvoedingssferen*. Een tweede restrictie is dat de inventarisatie is gericht op onderzoek naar de *gevolgen en effecten* van (dis)continuïteit van opvoeding *voor het kind*; het gaat dus niet om continuïteit of discontinuïteit van opvoeding zonder meer.

Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 volgt eerst een korte verkenning van het begrip continuïteit van opvoeding. Een begripsverkenning was nodig om tot een selectie te komen van relevante onderzoekspublicaties die onder het thema (zouden kunnen) vallen, ook al zijn ze niet onder de term continuïteit van opvoeding te vinden. In hoofdstuk 3 volgt een inhoudelijk overzicht van de gevonden relevante publicaties. Hoofdstuk 4 zet de belangrijkste uitkomsten op een rij en constateert welke lacunes er in het onderzoek opvallen. Vervolgens worden vanuit de geconstateerde kennislacunes suggesties voor nader onderzoek gedaan met als doel het toekomstige beleid rond continuïteit van opvoeding concrete handen en voeten te geven. De methodologische verantwoording staat in Bijlage I.

2 Continuïteit van opvoeding: een begripsverkenning

2.1 Wat is continuïteit van opvoeding?

Het Nederlandse woordenboek geeft als betekenis van continuïteit ‘voortgang’, ‘ononderbroken’; het Latijnse *continue* wordt omschreven als ‘voortdurend’. In principe zijn dit neutrale omschrijvingen, zoals in de wiskundige betekenis continuïteit ook niet meer betekent dan dat een functie continu is als zij in elk punt van een interval continu is (Kuyper & Snippe, 1988). In het alledaagse taalgebruik heeft deze betekenis echter veelal een positieve lading: met continuïteit wordt eigenlijk een continu stijgende lijn bedoeld. Met andere woorden, continuïteit is niet alleen voortgang, een ononderbroken lijn, maar is ook goed. Is dit ook de betekenis van continuïteit in ‘continuïteit van opvoeding’?

2.2 Continuïteit in onderzoek

Continuïteit van opvoeding, of continuïteit in de opvoeding, komt als term niet voor in *pedagogisch* onderzoek; het begrip als zodanig wordt ook niet geproblematiseerd. Wel wordt er pedagogisch onderzoek gedaan naar vraagstukken die te maken hebben met de betekenis van afnemende sociale samenhang tussen verschillende opvoedingssferen, of naar pedagogische afstemming (zie hoofdstuk 3). Ook is de notie van continuïteit een vanzelfsprekend uitgangspunt in het hechtingsonderzoek; er wordt vanuit gegaan dat continuïteit een noodzakelijke voorwaarde is voor een veilige (gehechtheids)relatie met belangrijke opvoeders (Van IJzendoorn, 2008).

Voor zover continuïteit onderwerp van studie is (geweest) is het begrip eerder verbonden geweest met ‘ontwikkeling’ dan met opvoeding. Dit is vooral het geval in het *onderwijs* onderzoek, waar het begrip *continue ontwikkeling* een rol speelde in de onderzoeksprogrammering *Basisonderwijs van SVO*, Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs (Van den Berg, 1984). Naar aanleiding van aanpassingsproblemen bij de overgang van het kleuteronderwijs naar het basisonderwijs, ging men destijds over tot de invoering van de basisschool (Kuyper & Snippe, 1988). De Wet op het Basisonderwijs (WBO) stelde in artikel 8 lid 1: “Het basisonderwijs is zodanig ingericht dat de leerlingen een ononderbroken ontwikkelingsproces kunnen doorlopen”. Met betrekking tot het onderwijs wordt het begrip continuïteit nog maar weinig gebruikt. Er wordt echter vaker gesproken in andere termen als doorlopende leerlijnen, doorlopende programma’s, een samenhangende, doorgaande pedagogische lijn (Onderwijsraad, 2008), of in het kader van de WPO (artikel 8 van de Wet op het primair onderwijs) een ononderbroken ontwikkelingsproces.

In het *zorg* onderzoek is het begrip continuïteit daarentegen wel een gangbaar begrip, zij het dat er veel verschillende definities worden gehanteerd. Continuïteit wordt meestal gehanteerd voor de arts-cliënt relatie; de mate waarin de patiënt beschikken kan over vaste, blijvende professionals waarmee hij of zij een persoonlijke relatie heeft (Guthrie, Saultz, Freeman & Haggerty, 2008). Maar ook wordt met continuïteit verwezen naar de regelmatigheid van contacten met zorgprofessionals in een bepaalde periode (de afwezigheid van een ‘gat’ in de zorg), of naar een

doorgaande informatielijn: in elk volgend contact wordt gebruik gemaakt van informatie uit het vorige contact (Donaldson, 2001; Greenberg & Rosenheck, 2003). In het algemeen kan aan het begrip continuïteit in de medische context een temporele dimensie (de duur van de relatie) onderscheiden worden en een relationele dimensie, waarin elk volgend contact in de arts-cliënt relatie voortbouwt op het vorige (Donaldson, 2001). Het uiteenlopende gebruik van het begrip continuïteit is ook een gevolg van het perspectief van waaruit continuïteit ervaren wordt. Gaat men bijvoorbeeld uit van het perspectief van de patiënt, of van dat van de organisatie? Voor de patiënt gaat het bij continuïteit vooral op het kunnen rekenen op dezelfde professional, vanuit organisatorisch gezichtspunt gaat het bij continuïteit eerder om de aanwezigheid van een gestructureerd informatienetwerk waarover alle bij een cliënt betrokken hulpverleners kunnen beschikken. Tenslotte, in het medische onderzoek is vaak een relatie gevonden tussen continuïteit van zorg en tevredenheid van cliënten, het is echter onduidelijk in hoeverre hier sprake is van een causale relatie (Guthrie et al., 2008).

Samenvattend, in het pedagogische onderzoek komt het begrip continuïteit van opvoeding niet voor. Het begrip continuïteit wordt vooral intuïtief gebruikt en verwijst naar een voortgaande, ononderbroken lijn of ontwikkeling. In het onderwijsonderzoek is continuïteit vooral verbonden met ontwikkeling, in het medische onderzoek verwijst continuïteit naar verschillende aspecten van de medische zorg, maar vooral naar de regelmatigheid van het interpersoonlijke contact tussen hulpverlener en cliënt. In alle toepassingen van het begrip continuïteit heeft het een positieve betekenis: continuïteit is goed.

2.3 Continuïteit van opvoeding in het huidige beleidsdenken over de opvoeding van de jeugd

Vooraf in recente beleidsteksten op het terrein van het *jeugdbeleid* komen we de term continuïteit tegen. Er is zorg over het tekort aan verbinding tussen de pedagogische sferen waarin kinderen vandaag de dag opgroeien (Van Lieshout, Van der Meij & De Pree, 2007; Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2001). In de huidige samenleving vindt opvoeding en socialisatie plaats in verschillende sferen (gezin, school, vrienden, hulpverleningsinstellingen, vrijetijdsvoorzieningen) en er komen ook nieuwe leefsferen bij: de kinderopvang, de naschoolse opvang en de media, het internet. Het probleem is volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) niet alleen dat er sprake is van uitbreiding van het aantal sferen van opvoeding en socialisatie, maar vooral dat er steeds minder sprake is van verbinding tussen de sferen. Het ontbreken van sociale samenhang en voldoende binding vergroot de kans op stijging van psycho-sociale problematiek en criminaliteit onder jongeren.

Onlangs sprak ook de Onderwijsraad (2008) haar zorg uit over het ontbreken van verbinding tussen de verschillende pedagogische leefsferen waarin kinderen opgroeien, daarbij de WRR citerend: 'Er ontbreekt een samenhangende, doorgaande pedagogische lijn door al die opvoedingsferen' (Van Lieshout & Van de Donk, 2007, p. 17). In het huidige beleidsdenken wordt vooral het ontbreken van een *inhoudelijke* verbinding tussen de verschillende opvoedingscontexten geconstateerd en als probleem gezien. Discontinuïteit in de opvoeding kan zich dan voordoen wanneer er tussen de verschillende opvoedingsdomeinen geen communicatie is over

pedagogische doelen en instrumenten, kortom het ontbreekt dan aan pedagogische afstemming.

Continuïteit van opvoeding is in het huidige overheidsdenken dus zonder meer verbonden met een positief waardeoordeel. Er wordt vanuit gegaan dat continuïteit goed is, noodzakelijk voor het gezond en veilig opgroeien van jongeren. Continuïteit in de opvoeding is dan ook een belangrijke doelstelling in de nota *Alle kansen voor alle kinderen* (Ministerie voor Jeugd en Gezin, 2007). Onder het eerste uitgangspunt Gezond opgroeien verstaat de nota ‘lichamelijk gezond, geestelijk gezond, gezonde leefstijl en continuïteit in opvoeding en verzorging’ (p. 7). De Onderwijsraad (2008) sluit zich daarbij aan: ‘de zorg voor veiligheid, stabiliteit en continuïteit’ (p. 35) is de eerste van de drie criteria voor een doorlopend programma-aanbod. Er lijkt consensus in het beleid te bestaan over de basis van opvoeding en ontwikkeling en die komt neer op een veilige gehechtheidsrelatie met belangrijke opvoeders, veiligheid die tevens ‘wordt geboden door te zorgen voor consistentie en continuïteit in de omgang en opvoeding’ (p. 35).

Continuïteit in de opvoeding is in het belang van elk kind, maar er wordt specifiek aandacht gevraagd voor kinderen die (tijdelijk) uit huis worden geplaatst: ‘Om continuïteit in de opvoeding te kunnen waarborgen is het van belang, dat kinderen of jeugdigen niet steeds weer worden verplaatst naar een andere woonplek’ (p. 26). Zo sprak minister Hirsch Ballin in een rede over ontwikkelingen in de pleegzorg over de traumatische gevolgen die het verlies van een pleegouder kan hebben voor het kind: ‘Onvoldoende continuïteit in de opvoeding vormt een risico voor de ontwikkeling van een kind’ (Universiteit van Leiden, 16 oktober, 2006). Hier staat continuïteit voor de voortdurende aanwezigheid van hechtingsfiguren voor het kind, continuïteit in de (pleeg)ouder-kindrelatie. Met betrekking tot de pleegzorg is continuïteit van de opvoeding een belangrijk begrip. Het hebben van een stabiel en permanent gezin wordt voor pleegkinderen van groot belang geacht en is ook een streven dat alom gedeeld wordt (Punselie, 2006). Het belang van het kind kan bij voortzetting van de pleegzorg met het oog op de continuïteit van de opvoeding zwaarder wegen dan het belang van de ouders bij hereniging (Punselie, 2006).

Hoewel continuïteit van opvoeding dus prominent op de huidige jeugdbeleidsagenda staat, was het *begrip* als zodanig de afgelopen decennia niet aanwezig in het (beleids)denken over de opvoeding van jongeren. De enige publicaties op het terrein van continuïteit van de opvoeding dateren uit de jaren tachtig en begin jaren negentig, met andere woorden, het lijkt erop dat het begrip terug is van weg geweest.

Over continuïteit in de opvoeding werd destijds vooral geschreven door auteurs van christelijke huize. Al vanaf de jaren vijftig bogen diverse pedagogen uit deze kring (Waterink, Bavinck, Steenhuis) zich over de vraag hoe – met de toenemende vraag naar christelijk voortgezet onderwijs – continuïteit in de (christelijke) opvoeding gewaarborgd kon worden in het onderwijsstelsel, dat vooral door de Mammoetwet ingrijpende veranderingen onderging. ‘Continuïteit in de opvoeding is slechts mogelijk, indien de onderscheiden onderwijsinrichtingen hetzelfde einddoel van de opvoeding nastreven, anders ontvangt het kind een dualistische of pluralistische opvoeding’ (Rosendaal, 2006, p. 227). De enige publicatie over het vraagstuk van continuïteit in de opvoeding – onder die noemer - dateert uit 1991 en is van de hand van C.J. Huizinga, die in zijn lezing voor de leden van het Begeleidingsorgaan Internaten Schippers- en Kermisjeugd (BIS) inging op de (levensbeschouwelijke) continuïteit in de opvoeding van kinderen tussen de wal en het schip en daarbij twee dimensies onderscheidde: een ruimtelijke en een

tijdsdimensie. Kinderen kunnen in hun leven te maken krijgen met verschillende opvoedingssituaties tegelijkertijd, 'overdwarse continuïteit' (p. 1), maar ook kan er sprake zijn van verschillende opvoedingssituaties na elkaar, door de tijd heen. Oftewel, continuïteit 'naast-elkaar' en 'na-elkaar' (p. 1).

Sindsdien is de pluriformiteit en de diversiteit in de Nederlandse multiculturele samenleving toegenomen en is het vraagstuk van continuïteit van de opvoeding niet meer beperkt tot dat van de levensbeschouwelijke afstemming tussen verschillende opvoedingscontexten. In het huidige overheidsbeleid gaat het om (de gevolgen van) het ontbreken van sociale samenhang en pedagogische continuïteit, een vraagstuk dat relevant wordt geacht voor alle kinderen die in meerdere en verschillende opvoedingssituaties verkeren.

3 Inventarisatie van wetenschappelijk onderzoek

Deze studie geeft een overzicht van de belangrijkste resultaten van recent afgerond (tot maximaal ongeveer tien jaar oud) en van lopend Nederlands fundamenteel wetenschappelijk onderzoek naar continuïteit van de opvoeding. Met het oog op de bruikbaarheid van deze studie voor het jeugd- en gezinsbeleid zijn twee beperkingen aangebracht.

De inventarisatie beperkt zich tot *gezinsopvoeding, in relatie tot andere opvoedingssferen, gezin en kinderopvang, gezin en school*. De focus ligt dus op gezinsonderzoek. Daarnaast gaat het om (dis)continuïteit in de opvoeding *binnen het gezin zelf*, bijvoorbeeld als gevolg van echtscheiding, adoptie, uithuisplaatsingen, of migratie (3.1).

De tweede beperking is het perspectief van het kind. De inventarisatie is in eerste instantie gericht op onderzoek naar de *gevolgen en effecten* van (dis)continuïteit van opvoeding *voor het kind*; het gaat dus niet om continuïteit of discontinuïteit in de opvoeding vanuit het perspectief van de opvoeders (3.2).

3.1 Continuïteit van de opvoeding in verschillende pedagogische contexten: gezin, kinderopvang, school

Overzicht van onderzoek dat de pedagogische afstemming, of de gevolgen van de afwezigheid daarvan voor kinderen, bestudeert tussen het gezin en andere socialiserende en opvoedende contexten (school, kinderopvang).

3.1.1 Gezin en kinderopvang

De Schipper, Van IJzendoorn en Tavecchio (2004) constateerden dat kinderen die – naast het gezin – in weinig opvangarrangementen tegelijkertijd zitten, minder internaliserend probleemgedrag en meer welbevinden in de kinderopvang vertonen dan kinderen die in meerdere opvangarrangementen worden ondergebracht. Volgens de onderzoekers hebben kinderen moeite met het omgaan met een *te groot aantal* opvangarrangementen.

Eerder stelde Tavecchio in zijn oratie (2002), zich baserend op onderzoek uit 1996, dat er destijds nog weinig pedagogische afstemming was tussen ouders en kinderopvang over de opvoeding van de kinderen. Over de meest recente periode (afgelopen 10 jaar) is er geen fundamenteel wetenschappelijk onderzoek gevonden dat in de huidige tijd de pedagogische afstemming tussen ouders en kinderopvang(leidsters) bestudeert. Wel verscheen onlangs een proefschrift waarin continuïteit in de opvoeding van ouders en de kinderopvang aan de orde kwam (Nievers, 2003). Hieruit blijkt dat pedagogische afstemming vanuit de ouders gezien geen noodzaak is. Ouders staan niet op overeenstemming van opvoedingsstijl. Zolang het kind zich prettig voelt bij de oppas mag de oppas best wat strenger zijn of juist meer toestaan dan de ouders. Continuïteit van opvoeding heeft geen prioriteit, het gaat de ouders erom dat de oppas met hun kinderen een warme en intieme relatie heeft.

Zolang het goed gaat, gaat het goed. Ten aanzien van de zorg en de opvoeding van de kinderen vindt er geen of weinig pedagogische afstemming plaats.

3.1.2 Gezin en school¹

Het meeste onderzoek naar de samenhang in of afstemming van de opvoeding tussen gezin en school is gericht op allochtone gezinnen. In de ene studie gaat het meer om pedagogische afstemming, in het andere is de bredere term culturele (dis)continuïteit gehanteerd. Opvoeding en onderwijs vormen dan een aspect van het onderzoek naar het omgaan met culturele verschillen door ouders en leerkrachten. Eldering (2006) gebruikt de term culturele discontinuïteit tussen gezin en school. Zij stelt dat de gevolgen van discontinuïteit tussen gezin en school voor kinderen van allochtone ouders groot kunnen zijn als de culturele discontinuïteit groot is en allochtone ouders weinig contact met hun kinderen hebben. Het is onduidelijk of deze uitspraken gebaseerd zijn op empirisch onderzoek. Eldering constateert enerzijds continuïteit tussen allochtone gezinnen en onderwijs – beide hechten aan onderwijsprestaties – anderzijds bestaat er een discrepantie tussen de opvoedingsstijl van thuis en van school. Leraren zijn in de ogen van allochtone ouders vaak te informeel, te weinig disciplinerend. Thuis wordt een meer autoritaire opvoedingsstijl gehanteerd. Leraren gaan uit van autonomie en zelfontplooiing als belangrijke ontwikkelingsdoelen, allochtone ouders zijn volgens Eldering meer gericht op prestatie en aanpassing aan culturele en religieuze normen. Hermans (2004) veronderstelt in zijn onderzoek onder Nederlandse en Belgische Marokkaanse ouders dat, wanneer culturele discontinuïteit niet overbrugd wordt, dit bij Marokkaanse ouders een fundamenteel gevoel van onvrede en wantrouwen ten opzichte van het onderwijs teweeg kan brengen.

Een aantal studies van het Verwey-Jonker instituut heeft als onderzoeksthema de pedagogische afstemming tussen allochtone gezinnen en de school. Een eerste constatering is dat de communicatie tussen school en gezin vaak eenrichtingverkeer is; van ouders wordt betrokkenheid bij de opvoedingsdoelen van de school gevraagd, omgekeerd stelt de school zich minder open op naar de culturele achtergrond en opvoedingsdoelen van de allochtone ouders (Distelbrink & Pels, 2000). Klaassen en Leeferink (1998) constateerden in hun onderzoek op Amsterdamse basisscholen al eerder dat gezin en school vaak weinig van elkaars pedagogische opvattingen op de hoogte zijn. De communicatie komt neer op het informeren van ouders over doelen en werkwijzen van de school. Voor allochtone ouders is het gebrek aan pedagogische uitwisseling tussen gezin en school een gemis, omdat juist leerkrachten functioneren als de belangrijkste steunbronnen in het informele netwerk van zowel allochtone vaders als moeders (Pels, 2005).

Hoewel geen fundamenteel wetenschappelijk noemen we in aansluiting bij het voorgaande onderzoek de studie naar partnerschap (Jepma, 2005) tussen basisscholen en ouders in Amsterdam, waaruit naar voren kwam dat schoolbesturen en directies vinden dat het opvoedkundig handelen in de thuissituatie meer in overeenstemming moet worden gebracht met dat van de op school. Allochtone leerkrachten zouden meer de bruggenbouwers kunnen zijn in de pedagogische afstemming tussen gezin en school, maar het onderzoek constateerde een groot tekort aan Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse leerkrachten.

¹ Aangezien het huidige jeugd en gezinsbeleid het kader vormde voor deze state-of-the-art studie is het gezin het uitgangspunt en is gezocht naar gezinsonderzoek waarin aandacht is besteed aan pedagogische afstemming met de school. Dat betekent dat onderzoek rondom de brede school buiten deze inventarisatie valt.

De rol van allochtone moeders als pedagogische bruggenbouwers komt eveneens naar voren in ander onderzoek. Zo laten Pels en Meeus (1999) zien in een studie waarin het opvoedingsgedrag van autochtone Nederlanders en Marokkaanse ouders wordt vergeleken, dat de Marokkaanse moeders culturele continuïteit nastreven wat betreft de opvoedingsdoelen autonomie, onderlinge verbondenheid en conformiteit. Zij streven naar een mengvorm van verschillende opvoedingsstijlen met combinaties van autoritaire en autoritatieve controle. Deze moeders zijn 'opvoedingspioniers'. Dit is een proces dat al langer gaande is: al in 1996 wezen Eldering en Borm (1996) op de brug die alleenstaande Marokkaanse moeders slaan tussen traditionele opvoeding en Nederlandse opvoedingswaarden en -normen. Van continuïteit in de zin van het krampachtig vasthouden aan de eigen traditionele opvoeding is na de migratie dus geen sprake. Volgens de onderzoekers veranderen eerst de settings waarin de moeders participeren, vervolgens hun opvattingen over opvoeden.

Niet alleen Marokkaanse moeders passen zich aan aan de Nederlandse opvoedingsidealen. Somalische gezinnen maken vergelijkbare processen door. Bouwmeester, Deković en Groenendaal (1999) onderzochten de door (gedwongen) migratie veranderende opvoedingspraktijken van Somalische ouders. Zij voedden nog wel hoofdzakelijk restrictief op, maar er waren ook 'tallose' kleine veranderingen zichtbaar: de waardering voor het spelen met de kinderen, een meer autoritatieve opvoeding, en meer aandacht voor het praten met kinderen. Uit een reviewonderzoek komt eveneens naar voren dat Marokkaanse ouders hun opvoeding afstemmen op de Nederlandse situatie (Pels & De Haan, 2003).

Dit geldt echter voornamelijk voor de jongere en hoger opgeleide generatie. In haar onderzoek stelt Pels (2003) dat de oudere generatie Marokkaanse moeders weinig doet om de kinderen te integreren in het Nederlandse onderwijs. De jongere en hoger opgeleide moeders hanteren echter een dubbelstrategie. Enerzijds zorgen zij voor continuïteit in de eigen opvoeding door hun kinderen naar het bijzonder onderwijs te sturen, anderzijds investeren zij in de onderwijsloopbaan van hun kinderen door hen in kinderopvang te plaatsen en schermen zij hun kinderen minder (dan de oudere generatie) af tegen Nederlandse invloeden. Aanzetten om discontinuïteit tussen gezin en school te verminderen ziet Pels ook in dit onderzoek meer van de kant van de allochtone ouders komen dan van de school.

In meer recente publicaties wordt het begrip culturele discontinuïteit kritisch doorgelicht. In een recente review sluiten Pels en De Haan (2007) zich aan bij kritiek op de culturele discontinuïteitsthese, die inhoudt dat cultuurverschillen de oorzaak zijn van problemen die migranten ervaren tussen de dominante en de minderheidscultuur. De auteurs pleiten voor een benadering waarbij culturele identiteit de uitdrukking is van de wijze waarop mensen zichzelf positioneren in verschillende contexten (*multiple identities*).

Onderzoek naar de pedagogische afstemming tussen autochtone gezinnen en school dateert ook al vanaf eind jaren negentig. Dieleman (2000) onderzocht toen de overeenstemming tussen ouders en leerkrachten ten aanzien van opvoedingsdoelen. Over bijna alle opvoedingsdoelen bestaat grote overeenstemming tussen gezin en school. Evenals in eerder onderzoek staan opvoedingsdoelen van autonomie en sociaal gevoel, en de daarmee verbonden kwaliteiten, voorop. Een verschil naar opleiding doet zich voor ten aanzien van conformiteit: hieraan hechten hoger opgeleide ouders minder dan lager opgeleide. Ook over de opvoedende taak van de school bestaat grote overeenstemming tussen ouders en leerkrachten. Over de mate waarin er in de alledaagse schoolpraktijk aandacht wordt besteed aan de

opvoedingsdoelen lopen de meningen meer uiteen: ouders vinden dat dat beter kan. Voor het basisonderwijs geldt dat ouders tevreden zijn over de mate waarin de school aandacht besteedt aan pedagogische afstemming met de ouders, in het voortgezet onderwijs willen zowel de ouders als de leerkrachten betere afstemming. Van der Mooren (2006) onderzocht de samenhang tussen de opvoeding thuis en die op school in het kader van een onderzoek naar opvoeding en de houding van jongeren ten opzichte van sociale grenzen. Hieruit kwam naar voren dat er in het uitvoeren van de opvoedingstaken tussen docenten en ouders weinig overeenkomst was. Moeders voerden alle opvoedingstaken in grotere mate uit dan docenten; vaders en docenten verschilden grotendeels; vaders voerden sommige opvoedingstaken in grotere mate uit dan docenten; daarnaast bleken docenten en ouders op verschillende opvoedingstaken het accent te leggen. In allerlei opzichten ondersteunt dit onderzoek dus de eerdere constatering dat pedagogische afstemming tussen gezin en school nagenoeg ontbreekt.

Tenslotte zijn twee lopende studies relevant in het kader van pedagogische continuïteit tussen gezin en school. Allereerst de studie van Wissink & De Haan, (2006-2010), naar de samenwerking tussen ouders (van migrantengezinnen) en school bij de schoolkeuze van hun kinderen, waarin o.a. vragen zijn opgenomen over opvoedingsideeën en opvoedingspraktijken van migranten, die gevraagd worden hun eigen opvoeding te vergelijken met die van anderen (autochtone Nederlanders, andere ouders, en eigen etnische groep). Ook wordt gebruik gemaakt van een vragenlijst waarin de ouders wordt gevraagd een vergelijking te maken met hoe er op school met de kinderen wordt omgegaan, en hoe er in voorgaande generaties (hun ouders) met de kinderen werd omgegaan. Vragen richten zich op veranderingen in het denken over allerlei opvoedingstaken, verschillen met steun eigen ouders, verschillen met opvoeding eigen ouders.

Het tweede lopende onderzoek dat relevante informatie kan opleveren over continuïteit van de opvoeding in het gezin en op school is COOL 5-18 cohortonderzoek onderwijsloopbanen (NWO/PROO). In dit onderzoek onder ouders of verzorgers van middelbare schoolleerlingen wordt gevraagd naar de leefsituatie van het kind (bijvoorbeeld bij co-ouderschap in twee gezinnen; adoptiekind of pleegkind). Deze gegevens kunnen gerelateerd worden aan opvattingen van beide ouders over het gedrag van het kind (spijbelen, werkhouding school, probleemgedrag, welbevinden), en aan beslissingen van de ouders over allerlei zaken (afstemming beide ouders), opvoedingsdoelen, opvoedingsmaatregelen, waarden en normen.

3.2 (Dis)continuïteit van de opvoeding in het gezin: echtscheiding, adoptie, pleeggezin

3.2.1 (Dis)continuïteit in de opvoeding als gevolg van echtscheiding

In Nederlands wetenschappelijk onderzoek wordt de vraag naar het optreden van discontinuïteit in de opvoeding als gevolg van echtscheiding niet of nauwelijks gesteld. Het echtscheidingsonderzoek richt zich vooral op de gevolgen van de conflicten die een echtscheiding voor kinderen met zich mee brengt.

Enkele studies zijn in het kader van continuïteit van opvoeding na een echtscheiding relevant. Van Gelder (2000) constateerde dat ouders na een echtscheiding minder communiceren en overleggen over de opvoeding. Daarnaast, maar dat was geen onderzoeksresultaat, veronderstelde Van Gelder dat kinderen na

een echtscheiding een grotere kans lopen parentificatie, of een versnelde ontwikkeling naar de volwassenheid: het kind, de jongere treedt in de plaats van de ontbrekende ouder. Deze kinderen worden ‘sneller’ groot, eerder zelfstandig en ontwikkelen al eerder verantwoordelijkheidsgevoel. In die zin is er wellicht sprake van een breuk met de opvoedingsdoelen die beide ouders stelden in de periode voorafgaande aan de scheiding.

Ook Beets (2008) veronderstelt dat een echtscheiding pedagogische discontinuïteit met zich mee kan brengen. Uit dit onderzoek bleek een verslechtering van de relatie tussen de biologische vader en het oudste kind op te treden. Met name wanneer deze oudste kinderen in twee gezinnen wonen en, zo stelt Beets, heen en weer geslingerd worden tussen de biologische moeder en de stiefmoeder, is dat niet bevorderlijk voor een duidelijke en consistente opvoedingslijn.

Uit onderzoek van Equality (Jansen, Clement, Van Egten & De Hoog, 2008) kwam echter naar voren dat een scheiding weinig effect heeft op de opvoedingssituatie van kinderen. Hoewel het hier geen fundamenteel onderzoek betreft is dit wel een relevante publicatie omdat de conclusies aansluiten bij onderzoek van o.a. Spruijt (2007). Kinderen kunnen na een echtscheiding met meerdere opvoeders te maken krijgen, wanneer beide ouders een nieuwe partner krijgen kan er voor het kind sprake zijn van vier opvoedende (stief)ouders met verschillende pedagogische visies en opvoedingsstijlen. In dit onderzoek komt wel naar voren dat ouders verschillen in opvoedstijlen ervaren en interessant is waarom ouders na de scheiding meer verschil in opvoedstijlen zien dan daarvoor, maar volgens de onderzoekers lijken kinderen er zelf geen grote problemen van te ondervinden. Bij deze conclusies moet echter wel aangetekend worden dat in dit onderzoek slechts 23 kinderen zijn ondervraagd. Voor de meeste alleenstaande autochtone ouders geldt dat de opvoeding als makkelijker wordt ervaren, mogelijk juist vanwege het ontbreken van de partner waarmee voor de echtscheiding overlegd werd over de opvoeding. Voor allochtone ouders werd dit effect niet gevonden, zij vinden de opvoeding als alleenstaande ouder juist moeilijker.

Volgens Spruijt en De Goede (1997) brengt discontinuïteit, een breuk in het gezin, o.a. als gevolg van echtscheiding, op zichzelf geen negatieve effecten met zich mee. Het is vooral de confrontatie met intensief conflict die soms tot ernstige gevolgen voor het kind leidt. Zo is ook het aantal breuken in het gezin geen garantie voor een negatieve tendens: uit hun onderzoek onder ruim 2500 jongeren en ouders bleek dat de stelling *‘hoe meer discontinuïteit hoe minder welbevinden’* niet op gaat. Jongeren die de meeste transities doormaken, nl. uit stiefgezinnen, ervaren niet het minste welbevinden, maar dat zijn de jongeren in eenoudergezinnen (zij maken twee transities mee, van stabiel gezin naar conflictgezin en van conflictgezin naar eenoudergezin). Jongeren uit intacte, stabiele gezinnen scoren het hoogst. De onderzoekers veronderstellen dat de laatste transitie naar stiefgezinnen minder ingrijpend moet zijn dan de voorgaande twee; het deel uitmaken van een twee-oudergezin is volgens de auteurs in sommige opzichten belangrijker dan het doormaken van meer structurele gezinsveranderingen.

3.2.2 (Dis)continuïteit in de opvoeding en adoptie

Van discontinuïteit is sprake wanneer het kind uit huis, of uit het kindertehuis wordt gehaald en geadopteerd wordt. Het meeste adoptie-onderzoek dat in het kader van (dis)continuïteit van de opvoeding relevant is, leidt tot de conclusie dat deze vorm van discontinuïteit positieve gevolgen heeft voor kind. Onderzoek naar de gevolgen van

adoptie van Roemeense kinderen in Nederland (van Roemeens kindertehuis naar Nederlands adoptiegezin) liet zien dat het na ongeveer vijf jaar beter met de kinderen gaat (Hoksbergen, Stoutjesdijk & Van Dijkum, 2002). Deze periode geeft aan dat er opnieuw continuïteit in de opvoeding kan worden opgebouwd en dat dat gunstig uitwerkt voor deze kinderen. Ook onderzoek van Juffer (2002) naar adoptie van kinderen uit ontwikkelingslanden geeft argumenten om deze vorm van discontinuïteit te verkiezen boven continuïteit (in het kindertehuis). Het kindertehuis is veruit het slechtste alternatief. Juffer onderzocht ook de gevolgen van de transitie naar het adoptiegezin, afgemeten aan het optreden van probleemgedrag. De omvang van het probleemgedrag van adoptiekinderen was relatief bescheiden te noemen, verreweg de meeste adoptiekinderen ontwikkelden zich normaal of goed.

In de recent verschenen bundel over hechtingsonderzoek stelt ook Van IJendoorn (2008) vast dat adoptie een goed alternatief is, een effectieve interventie is in het leven van jonge kinderen van wie de eigen ouders niet meer tot opvoeden in staat zijn. In kindertehuizen en internaten is vaak sprake van gefragmenteerde zorg door te veel verschillende en wisselende opvoeders die geen persoonlijke band met de individuele kinderen kunnen aangaan. In die zin is er in kindertehuizen en residentiële instellingen vaak geen sprake van continuïteit in de opvoeding.

3.2.3 (Dis)continuïteit in de opvoeding en het pleeggezin

Evenals het onderzoek naar echtscheiding en adoptie is er op zichzelf geen fundamenteel wetenschappelijk onderzoek (uitgevoerd) naar (dis)continuïteit in de opvoeding en gevolgen voor kinderen die in een pleeggezin opgenomen worden. Wel wijzen enkele resultaten erop dat er door het kind verschillen ervaren worden in de opvoeding. Uit een studie van Bastiaensen (2001) onder 121 pleegkinderen, hun pleegouders en de pleeggezinbegeleiders komt naar voren dat pleegkinderen het gevoel hebben dat hun ouders hen meer (lichamelijk) nabij zijn dan hun pleegouders, terwijl zij hun pleegouders echter als meer normerend ervaren. Niet is onderzocht hoe de kinderen deze verschillen waarderen. In het onderzoek is niet gekeken naar eventuele pedagogische afstemming tussen ouders en pleeggezin, wel naar die tussen de pleeggezinbegeleider en de pleegouders. De pedagogische omgang tussen pleegouders en het kind evenals de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind waren bijvoorbeeld gespreksonderwerpen in de contacten tussen begeleider en pleeggezin (Bastiaensen, 2001).

Maaskant, Hermanns en Bos (2007) stelden vast dat de door hen onderzochte 62 pleegkinderen die langdurig in een pleeggezin verbleven en een goede, stabiele relatie met hun pleegouders hadden, geen last hadden van conflicterende loyaliteiten. Discontinuïteit tussen pleegouders en biologische ouders kan voor kinderen moeilijk zijn wanneer zij het gevoel hebben ertussen in te staan. Het is voor het welbevinden van een pleegkind vooral van belang dat de kwaliteit van de relatie met de pleegouder goed is, in dat geval blijken de relatie en het contact met ouders geen bedreiging te vormen. Continuïteit in de opvoeding tussen pleegouders en ouders lijkt op grond van dit onderzoek geen vereiste voor het welbevinden van het kind in het pleeggezin.

3.3 Continuïteit en discontinuïteit van opvoeding in historisch, c.q. intergenerationeel perspectief

In recente sociaal-wetenschappelijke theorievorming is de veronderstelling gangbaar, dat opvoeding gefragmenteerd is geraakt onder invloed van maatschappelijke processen als de individualisering, digitalisering en de toenemende pluriformiteit in de samenleving. Bindingen met traditionele opvoedingsferen als het gezin, de school, de buurt, de kerk en het verenigingsleven zouden aan belang hebben ingeboet. Daarentegen zijn media en internet belangrijke *socializing agents* geworden. Tegelijkertijd groeien jongeren in steeds meer opvoedingscontexten op, waardoor zij met meerdere en vaak wisselende opvoeders te maken krijgen. Een en ander doet afbreuk aan de continuïteit van opvoeding, een ongewenste ontwikkeling, want een gebrek aan samenhang en continuïteit in de opvoeding wordt alom gezien als schadelijk voor de ontwikkeling van kinderen. Kinderen moeten opgroeien in een veilige en gezonde omgeving, continuïteit en samenhang in de opvoeding zijn daarvoor wezenlijk. Deze gedachtengang vormt de grondslag voor de zorg over jeugd en gezin in het huidige beleidsdenken, zoals verwoord in publicaties van de WRR, RMO, Onderwijsraad, diverse ministeries.

De relatie tussen maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, het lossen van bindingen met traditionele opvoedingscontexten als het gezin, c.q. de familie, de buurt, de kerk of het verenigingsleven enerzijds en het afnemen van continuïteit en samenhang in de opvoeding is in het wetenschappelijk onderzoek echter slechts in beperkte mate onderwerp van studie. Uit onze inventarisatie kwamen de volgende relevante onderzoeksprojecten naar voren.

3.3.1 Opvoedingsgedrag van ouders binnen de levensloop

Gedurende de levensloop treden er veranderingen op in het opvoedingsgedrag van ouders. Opvoedersgedrag is consistent voor de allerjongste kinderen, maar er treden veranderingen op naarmate kinderen groter worden, er wordt bijvoorbeeld meer steun gegeven en ouders tellen meer grenzen. Verhoeven, Junger, Van Aken, Deković en Van Aken (2007) onderzochten vanuit deze veronderstelling het ouderschap in de peuterperiode en richtten zich daarbij met name op de verschillen en overeenkomsten tussen de beide ouders. De onderzoekers vonden weinig verschillen tussen het ouderschap van vaders en moeders. Overeenstemming tussen ouders in de vroege kindertijd kan op basis van dit onderzoek bevestigd worden. De onderzoekers hebben niet gekeken naar de relatie tussen deze vorm van continuïteit voor kinderen en de mate van welbevinden. Er is alleen vastgesteld dat er consistentie is tussen vader en moeder ouderschap.

3.3.2 Historisch onderzoek: lange-termijn processen

Cultuuroverdracht en de nadruk op lange-termijn ontwikkelingen vormen de kern van het onderzoekprogramma *Education and Culture* (o.a. Dekker, 2006; Bakker, 2006) over 'continuity and change' in het leven van Europese ouders en kinderen. Discontinuïteit van opvoeden is historisch gezien eerder het resultaat van veranderende opvoedingscondities (groei of vermindering van pedagogische ruimte: demografische en materiële wijzigingen, groei van onderwijs) dan van fundamentele veranderingen in de manier waarop ouders met hun kinderen omgaan in termen van affectie, zorg, liefde en, bij zieke en overlijden, verdriet. De nadruk ligt op twee

thema's: 'Parenting and The Child's World' 1600-heden, en 'Children at risk' en ingrijpen in de opvoeding van deze kinderen, 19de en 20ste eeuw (o.a. Dekker, in druk). Bij dit laatste thema is het diagnosticeren van kinderen als 'children at risk' verbonden met discontinuïteit in de opvoeding in termen van uithuisplaatsingen naar een pleeggezin of tehuis.

3.3.3 Intergenerationele overdracht

Individualiseringstheorieën veronderstellen dat de intergenerationele overdracht is afgenomen. Individuen maken tegenwoordig meer eigen keuzes, laten zich minder leiden door wat is voorgeschreven of voorgegeven door instituties zoals de familie en de kerk, maar door een eigen afweging van de voor- en nadelen die men aan de gedragsopties verbonden ziet. Deze veronderstelling vormt voor een aantal onderzoekers aanleiding om onderzoek te doen naar gelijkenis en verschil binnen families (o.a. Liefbroer & Dykstra, 2007). In dit type onderzoek wordt bijvoorbeeld gekeken naar de mate waarin families op elkaar lijken ten aanzien van het buitenshuis werken van moeders, het aantal kinderen per gezin, maar ook cultuurparticipatie, huisartsenbezoek, en familienormen. Dykstra (2004) constateerde dat families meer op elkaar lijken dan in het algemeen wordt aangenomen en nog altijd een belangrijk bindmiddel in de samenleving vormen.

Uit onderzoek van Van Doorn, Branje en Meeus (2007) komt naar voren dat het omgaan met conflicten van ouders op kinderen over gaat. Als ouders meer positieve manieren van probleem oplossen gebruiken, doen de kinderen dat ook (in hun omgang met ouders). Dit onderzoek gaat niet direct over continuïteit van opvoeding, wel over socialisatie (goed voorbeeld doet goed volgen). Crimineel gedrag kan ook overgaan van generatie op generatie. Zo bleek uit onderzoek van Nijhof, Engels, Wientjes, en De Kemp (2007). Kinderen met criminele ouders hebben een duidelijk verhoogd risico ook betrokken te raken bij criminele activiteiten.

Zo ouder, zo kind is ook de samenvatting van het onderzoek naar voorkeuren en gedrag van jongeren met betrekking tot relatie- en gezinsvorming (De Valk, 2008). Er bleek ook hier meer continuïteit dan verandering ten opzichte van de ouders en het ouderlijk huis: jongeren met religieuze ouders hebben een sterkere voorkeur voor traditionele patronen van relatie- en gezinsvorming dan niet-religieuze jongeren. Jongeren met twee werkende ouders hebben zelf ook vaker een relatie waarin beide partners werken. Vooral in gezinnen waarin ouders en kinderen een sterke familieband hebben is er een duidelijk effect op de voorkeuren van jongeren omtrent relatievorming en het verlaten van het ouderlijk huis.

3.3.4 Jeugdonderzoek: continuïteit en verandering, o.a. in de opvoeding

In lopend onderzoek (2007-2011, n=300) onderzoekt Timmerman de impact van culturele veranderingen als de individualisering en de digitalisering op de door jongeren ervaren sociale samenhang (bindingen in het gezin, met familie, buurt, kerk, verenigingsleven, de vriendengroep). De veranderingsprocessen worden bestudeerd over drie generaties binnen dezelfde familie (1950-2005): jongere-ouder-grootouder. Voorlopige resultaten laten zien dat het belang van familie, kerk en buurt beduidend zijn afgenomen; het gezin is echter ook voor de huidige generatie een belangrijke bindende kracht, zij het dat de huidige generatie jongeren het gezin in mindere mate als een collectief ervaart; elk gezinslid volgt duidelijk zijn of haar eigen individuele traject binnen het gezin en daarbuiten (Timmerman, under review).

Speciale aandacht gaat uit naar de beleving van de jeugdfase als een relatief zelfstandige socialiserende invloed op de ontwikkeling van jongeren, naast die van gezin, familie, buurt, school, en – voor de jongste generatie – ook de socialiserende invloed van media en internet. Aandacht voor de sociale structuur en de sociale mechanismen in de peergroup, het groepsleven onder jongeren zelf, is niet alleen van groot belang voor inzicht in de psychosociale ontwikkeling van jongeren en de ontwikkeling van risicogedrag, maar kan ook laten zien hoe jongeren leren omgaan met zwakker wordende bindingen en met discontinuïteit tussen de verschillende opvoedingsdomeinen. In levensloop interviews wordt de jeugdperiode (14-24 jaar) onder de loep genomen en wordt de vraag gesteld hoe het jeugddomein zich verhoudt tot de andere socialiserende en opvoedingssituaties. Hoe gaan jongeren om met de discontinuïteit tussen de verschillende leefsfere? En wat is de rol van de gezinsopvoeding in dit verband? Onderzocht worden de perceptie en beleving van de opvoeding (opvoedingsdoelen van de ouders, opvoedingsklimaat thuis, opvoedingsstijl ouders, verschillen vader – moeder, waardering van de opvoeding als jeugdige en waardering achteraf, aard van de pedagogische relatie, etc.).

In het kader van de opvoeding in Turkse en Marokkaanse gezinnen kwam uit onderzoek van Yerden (2008) naar voren dat lichamelijk geweld gezien wordt als een acceptabel opvoedingsmiddel ter correctie van het gedrag van vooral jongere kinderen. Dit wordt overgedragen van generatie op generatie:

‘mijn zoon neemt mij als voorbeeld, mijn dochters nemen hun moeder als voorbeeld. Ik heb mijn vader ook als voorbeeld genomen. Toen ik klein was, werd ik streng gecontroleerd door mijn vader en werk ik geslagen. Mijn vader dacht aan mijn toekomst. Hij wilde mij goed opvoeden. En ik moet ook mijn kinderen goed opvoeden. Slaan hoort hierbij’,

zo zei een van de geïnterviewde Turkse vaders (p. 54). Wanneer door migratie deze gezinnen te maken krijgen met andere pedagogische visies en de (machts)verhoudingen binnen het gezin gaan verschuiven kan zich een breuk met de traditionele opvoeding gaan aftekenen. In die zin kan discontinuïteit optreden met positieve gevolgen: het slaan van kinderen als opvoedingsmiddel wordt in mindere mate geaccepteerd door de jongere generatie. Yerden constateerde dat de meeste zonen en dochters van de 36 geïnterviewde mannen de ‘pedagogische tik’ weliswaar niet afwijzen als opvoedingsmiddel voor jongere kinderen, maar lichamelijk geweld in de opvoeding in het algemeen minder acceptabel vinden.

4 Conclusies en beleidsimplicaties

Kinderen worden niet alleen door de ouders opgevoed. Ook anderen opvoeders spelen een rol in het opgroeien van kinderen (leraren, kinderleidsters, informele oppas, andere verwanten, burens, etc.). Verondersteld wordt dat opvoeden in de huidige samenleving niet alleen plaatsvindt in meerdere opvoedingsdomeinen dan voorheen, maar dat er ook tussen de verschillende opvoedings-sferen weinig continuïteit in de opvoeding is. Deze inventarisatie omvat het lopende en afgerond (fundamenteel) wetenschappelijk onderzoek (laatste 10 jaar), dat valt onder het onderzoeksthema continuïteit van opvoeding. Er zijn drie vragen aan de orde:

1. Hoe verhoudt de invloed van de verschillende opvoeders zich tot elkaar?
2. Wat is het effect van (veranderingen in de rol van) verschillende opvoeders op de ontwikkeling van kinderen?
3. In hoeverre is er op het terrein van de opvoeding sprake van continuïteit en verandering vergeleken met vorige generaties?

Allereerst stellen we vast:

- Het begrip ‘continuïteit van opvoeding’ wordt niet geïmpliciteerd in fundamenteel wetenschappelijk onderzoek.
- Het begrip ‘continuïteit van opvoeding’ speelt daarentegen een belangrijke rol in recent jeugd- en gezinsbeleid.
- Het begrip ‘continuïteit van opvoeding’ heeft een vanzelfsprekende positieve betekenis (continuïteit is goed).
- In plaats van naar ‘continuïteit van opvoeding’ wordt wel onderzoek gedaan naar ‘pedagogische afstemming’ en ‘culturele discontinuïteit’.
- Er is weinig fundamenteel wetenschappelijk onderzoek gevonden
- Voor zover er onderzoek is (uitgevoerd) op het terrein van continuïteit van opvoeding is dat vrijwel altijd vanuit het perspectief van de opvoeders; de subjectieve beleving van jeugdigen ontbreekt nagenoeg.
- Uit gesprekken met collega-onderzoekers komt naar voren dat continuïteit en discontinuïteit niet in zichzelf goed of slecht zijn. Discontinuïteit (bijvoorbeeld na een echtscheiding, of als gevolg van migratie) hoeft niet negatief ervaren te worden door kinderen en jongeren wanneer opvoeders (ouders, leraren, jongerenwerkers, groepsleiding, oppas, etc.) en samenleving geen negatieve beeldvorming bevestigen en kinderen leren positieve coping mechanismen te ontwikkelen. Discontinuïteit kan ook gunstig voor kinderen zijn, zoals het afwijzen van slaan als opvoedingsmiddel door jongere generaties allochtone ouders.

Per vraag kunnen de conclusies uit deze inventarisatie als volgt worden samengevat:

1. Hoe verhoudt de invloed van de verschillende opvoeders zich tot elkaar?

- Voor zover er onderzoek is naar de continuïteit van de opvoeding tussen verschillende opvoedingssituaties is dit beperkt tot vergelijkend onderzoek

naar de pedagogische afstemming tussen gezin en kinderopvang, en gezin en school. Onderzoek dat continuïteit van opvoeding bestudeert tussen meerdere opvoedingssituaties (gezin, school en opvang) komt niet voor. Continuïteit of discontinuïteit van de opvoeding tussen gezin en kinderopvang, gezin en school, is echter geen expliciet onderwerp van onderzoek. Voor zover er onderzoek plaatsvindt onder dit thema gaat het om *pedagogische afstemming* tussen gezin en school, of om *culturele discontinuïteit* (vooral in wat ouder onderzoek); onderzoek naar de sociale of pedagogische samenhang tussen verschillende opvoedsituaties is schaars.

- In onderzoek naar culturele discontinuïteit gaat het veelal om een bredere afstemmingsproblematiek dan alleen met betrekking tot de opvoeding. De onderzochte gezinnen zijn meestal *allochtone* gezinnen. De meeste studies dateren van eind jaren 90, begin 2000 (Pels, 2000). Trends in het onderzoek zijn wat betreft autochtone gezinnen grote overeenstemming tussen opvoedingsdoelen van ouders en leerkrachten in het basisonderwijs, minder in het voortgezet onderwijs. Wat betreft allochtone gezinnen wordt meer discontinuïteit geconstateerd in de pedagogische afstemming tussen gezin en school.
- Wat betreft de vraag naar het optreden van discontinuïteit in de opvoeding na *echtscheiding* lijken de schaarse onderzoeksresultaten te wijzen op minder pedagogische afstemming en continuïteit na een scheiding. Van Gelder (2000) constateerde dat ouders na een echtscheiding minder communiceren en overleggen over de opvoeding. Een andere conclusie is dat autochtone ouders de opvoeding makkelijker vinden na een echtscheiding, waarschijnlijk als gevolg van het geringere contact tussen beide ouders (Jansen et al, 2008). Deze conclusie geldt echter niet voor allochtone ouders. Onderzoek naar pedagogische afstemming of samenhang tussen ouders en pleegouders na adoptie of opname in een pleeggezin is nauwelijks voorhanden.

2. Wat is het effect van (veranderingen in de rol van) verschillende opvoeders op de ontwikkeling van kinderen?

- Het relevante onderzoek over de pedagogische afstemming tussen gezin en school, en gezin en kinderopvang, beperkt zich tot het *perspectief van de opvoeders*: zien of ervaren ouders (soms ook leerkrachten) verschillen in de opvoeding of tussen de cultuur thuis en op school; in hoeverre vindt er tussen beide opvoedingsmilieus pedagogische afstemming plaats? Het *perspectief van kinderen en jongeren* – in hoeverre zij (dis)continuïteit in de opvoeding ervaren en in hoeverre zij dat problematisch vinden – wordt niet in onderzoek verkend.
- Er is nauwelijks wetenschappelijk onderzoek dat de vraag naar *gevolgen* of effecten van (dis)continuïteit in de opvoeding na echtscheiding *expliciet* stelt. Beets (2008) veronderstelt dat een echtscheiding pedagogische discontinuïteit met zich mee kan brengen. Uit dit onderzoek bleek een verslechtering van de relatie tussen de biologische vader en het oudste kind op te treden. Uit onderzoek van Equality (Jansen et al, 2008) kwam echter naar voren dat een scheiding weinig effect heeft op de opvoedingssituatie van kinderen. Ouders

ervaren wel verschillen in opvoedstijlen, maar kinderen lijken er zelf geen grote problemen van te ondervinden. Bij deze conclusies moet echter wel aangetekend worden dat in dit onderzoek 23 kinderen zijn ondervraagd.

- Het meeste *adoptie*-onderzoek dat niet expliciet onder de noemer van continuïteit van de opvoeding is opgezet en uitgevoerd, maar in het kader van dit onderzoeksthema wel relevant is, leidt tot de conclusie dat deze vorm van discontinuïteit *positieve* gevolgen heeft voor het kind. Breken met het kindertehuis en opname in een adoptiegezin komt kinderen meestal ten goede. Het kindertehuis wordt op zichzelf gezien als een opvoedingscontext die getypeerd kan worden door discontinuïteit: gefragmenteerde zorg, te veel en te vaak wisselende opvoeders.
- Het schaarse onderzoek naar pedagogische samenhang tussen de opvoeding in het gezin en in een *pleeggezin* geeft aan dat er door pleegkinderen wel verschillen ervaren worden, niet is onderzocht wat hiervan de gevolgen zijn. De studie van Maaskant, Hermanns & Bos (2007) laat zien dat de kwaliteit van de relatie met de pleegouders als het ware voorkomt dat het kind zich tussen ouder en pleegouder in voelt staan.
- De enige studie naar wat men zou kunnen noemen de mate van discontinuïteit in de opvoeding (aantal breuken: van stabiel gezin naar conflictgezin, en van conflictgezin naar nieuw twee-oudergezin) laat zien dat er geen lineaire relatie is tussen het aantal transities en de mate van welbevinden (Spruijt & De Goede, 1997²). Kinderen die de meeste transities hebben meegemaakt zijn niet degenen met het geringste welbevinden. Dat zijn de kinderen in de eenoudergezinnen, die twee breuken hebben ervaren. De derde transitie – een nieuw twee-oudergezin – bleek een positieve uitwerking op het welbevinden van de kinderen te hebben.

3. In hoeverre is er op het terrein van de opvoeding sprake van continuïteit en verandering, zowel binnen een generatie als vergeleken met vorige generaties? Hoe ervaren jongeren dit zelf?

- Uit onderzoek van Verhoeven et al (2007) komt naar voren dat opvoedingsgedrag van ouders vooral consistent is voor de allerjongste kinderen. Naarmate kinderen groter worden, treden er meer veranderingen op in de gezinsopvoeding; er wordt bijvoorbeeld meer steun gegeven en ouders stellen meer grenzen.
- Intergenerationeel onderzoek van Liefbroer en Dykstra (2007) geeft inzicht in de mate waarin opeenvolgende generaties op elkaar lijken in ideeën, gevoelens en gedragingen. Uit het onderzoek blijkt dat families meer op elkaar lijken dan in het algemeen wordt aangenomen en dat zij nog altijd een belangrijk bindmiddel in de samenleving vormen.
- In lopend onderzoek van Timmerman (2007-2011) wordt de vraag gesteld in hoeverre er sprake is van veranderingen in (de beleving van) sociale

² Deze studie valt dus eigenlijk buiten de periode van de afgelopen 10 jaar

samenhang en continuïteit in de opvoeding (opvoedingsdoelen, opvoedingsklimaat, opvoedingsstijl) tussen drie generaties jongeren binnen dezelfde familie. Beleving van de opvoeding wordt geplaatst in de context van veranderingen in de (zwakker wordende) bindingen die jongeren in de drie generaties (hebben) ervaren met traditionele socialisatiecontexten (gezin, familie, buurt, kerk, verenigingsleven) en de invloed van individualisering en digitalisering in de periode vanaf 1950 tot nu (n=300). Het onderzoek geeft inzicht in 1) feitelijke ontwikkelingen met betrekking tot het opgroeien in meerdere opvoedingscontexten met wisselende opvoeders; 2) de ervaringen van jongeren zelf (subjectieve beleving van (dis)continuïteit in de opvoeding).

- Historisch pedagogisch onderzoek (o.a. Dekker, Bakker; Rijksuniversiteit Groningen) geeft inzicht in lange-termijnontwikkelingen op het terrein van continuïteit en discontinuïteit van de opvoeding.
- Onderzoek naar de gevolgen van migratie laat zien dat migrantengezinnen als gevolg van hun migratie in Nederland te maken krijgen met andere pedagogische visies, waardoor de (machts)verhoudingen binnen het gezin gaan verschuiven en zich een breuk met de traditionele opvoeding kan gaan aftekenen. In die zin kan discontinuïteit optreden met positieve gevolgen: het slaan van kinderen als opvoedingsmiddel wordt in mindere mate geaccepteerd door de jongere generatie (Yerden, 2008).

Beleidsimplicaties

Continuïteit in de opvoeding wordt in de nota *Alle kansen voor alle kinderen* (Ministerie voor Jeugd en Gezin, 2007) gezien als een belangrijke voorwaarde voor het veilig en gezond opgroeien van kinderen en jongeren in onze samenleving. De zorg in het huidige jeugd- en gezinsbeleid over (dis)continuïteit in de opvoeding wordt vooral verbonden met ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen als de individualisering, de toenemende pluriformiteit, de diversiteit, en de digitalisering. Kinderen en jongeren groeien daardoor op in meerdere opvoedingssferen waartussen weinig (pedagogische) samenhang bestaat. Voor het veilig en gezond opgroeien van kinderen wordt het van belang geacht dat er tussen de verschillende (opvoedings)sferen verbinding en samenhang is. Fundamenteel wetenschappelijk onderzoek naar de sociale samenhang en pedagogische continuïteit tussen de verschillende sferen, naar de beleving door kinderen en jongeren van het gebrek aan samenhang, en naar de gevolgen van ingrijpende maatschappelijke en culturele veranderingen voor de continuïteit in de opvoeding is echter schaars.

Uit deze inventarisatie kunnen daarom geen directe beleidsimplicaties volgen. Het ontbreekt op tal van punten aan wetenschappelijke kennis en inzichten omtrent continuïteit van de opvoeding: zowel beschrijvende als verklarende kennis. Op beschrijvend niveau ontbreekt veel kennis over de feitelijke ontwikkelingen rond (afnemende) sociale samenhang, pedagogische (dis)continuïteit en de effecten op jeugdigen. Op verklarend niveau is wetenschappelijke kennis die de samenhang onderzoekt tussen culturele veranderingen, de pedagogische infrastructuur en de psycho-sociale ontwikkeling, c.q. beleving van het kind. Wel zijn er in enkele onderzoeksprogramma's, onderzoeksinstituten en in een aantal lopende

onderzoeksprojecten aanknopingspunten te vinden voor meer fundamenteel onderzoek op het terrein van continuïteit van opvoeding.

Nader onderzoek

Er is behoefte aan (fundamenteel) wetenschappelijk onderzoek op drie, met elkaar samenhangende, niveaus: op micro, meso, en macro:

- microniveau: psycho-sociale ontwikkeling van jongeren en beleving van jeugdigen met betrekking tot (het ontbreken van) sociale samenhang en pedagogische continuïteit
- mesoniveau: (nieuwe) patronen van sociale samenhang en pedagogische continuïteit
- macroniveau: maatschappelijke en culturele veranderingen in relatie tot sociale samenhang en pedagogische continuïteit

Een multidisciplinaire aanpak kan de verschillende niveaus in samenhang bestuderen en kan inzicht geven in de wijze waarop de sociaal-culturele veranderingsprocessen ingrijpen in de sociale en pedagogische structuur, in de subjectieve beleving van jeugdigen van (dis)continuïteit in deze sociale en pedagogische structuur, en in de implicaties van deze veranderingen voor de sociale en psychologische ontwikkeling van kinderen en jongeren.

I (Nieuwe) patronen van sociale samenhang en pedagogische continuïteit (meso-niveau)

Meer kennis is gewenst over de feitelijke ontwikkelingen: hoeveel discontinuïteit in de opvoeding en gebrek aan sociale samenhang is er in het leven van jeugdigen en ten aanzien van welke aspecten/dimensies? Het gaat hier vooral om het in kaart brengen van de sociale en pedagogische samenhang in de huidige sociale omgeving van jeugdigen (gezin, opvang, school, buurt, vriendenkring, verenigingsleven, kerk, vrijetijdsbesteding, media). Concrete subthema's:

- welke (nieuwe) patronen van sociale samenhang en pedagogische afstemming tekenen zich af, in de verschillende fasen van de levensloop van jeugdigen? (0-4; 4-12; 12-18)
- over welke pedagogische dimensies wordt meer afstemming gezocht en over welke niet of minder? (opvoeders; opvoedingsdoelen; opvoedingsklimaat; opvoedingswaarden en –normen)
- met hoeveel (wisselende) opvoeders en opvoedingscontexten krijgen jeugdigen in verschillende fasen van de levensloop te maken?
- wat is de invloed van opvoeders op het ontwikkelen van coping mechanismen bij kinderen en jongeren, c.q. op het leren omgaan met discontinuïteit tussen verschillende socialisatiecontexten?
- wat is de rol van de groepscultuur van jongeren in het ontwikkelen van coping mechanismen en het overbruggen van discontinuïteit tussen verschillende socialisatiecontexten?
- in welke omstandigheden en onder welke voorwaarden heeft discontinuïteit in de opvoeding positieve effecten?

II Beleving van jeugdigen met betrekking tot (het ontbreken van) sociale samenhang en pedagogische continuïteit (micro-niveau)

In hoeverre kinderen en jongeren zelf een gebrek aan sociale samenhang en pedagogische discontinuïteit ervaren is, is een open vraag. Aan het perspectief van kinderen wordt weinig aandacht besteed. Toch is het niveau van de subjectieve beleving (draagkracht) een belangrijke schakel in de mate waarin discontinuïteit in de opvoeding en een gebrek aan sociale samenhang impact hebben op de sociaal-psychologische ontwikkeling van jeugdigen.

Het gaat om kennis over:

- in welke mate ervaren kinderen en jongeren in de huidige samenleving hun opvoeding als continu of discontinu, zowel in de levensloop (na-elkaar) als tegelijkertijd (in meerdere opvoedingscontexten naast-elkaar), in verschillende fasen van de levensloop?
- in hoeverre ervaren kinderen en jongeren het ontbreken van pedagogische samenhang en continuïteit tussen de verschillende leefsferen als problematisch?
- ten aanzien van welke pedagogische dimensies ervaren kinderen en jongeren het opgroeien in meerdere, verschillende opvoedingscontexten als negatief? (verschillend opvoedingsklimaat, verschillende opvoeders, verschillende opvoedingsdoelen)?
- hoeveel discontinuïteit in de opvoeding is 'acceptabel' vanuit het perspectief van kinderen en jongeren zelf? Wat is de 'draagkracht' van jeugdigen ten aanzien van discontinuïteit?
- in hoeverre hebben kinderen en jongeren de afgelopen decennia zwakker wordende bindingen (met het gezin, de familie, de buurt, de kerk, het verenigingsleven) ervaren en in hoeverre vinden zij dat problematisch?

III Maatschappelijke en culturele veranderingen (i.c. individualisering) in relatie tot veranderende opvoedingsideeën en praktijken (macro-niveau)

- wat is de impact van individualisering en digitalisering op opvoedingsideeën en praktijken in het gezin en in andere opvoedingsferen?
- in hoeverre is er sprake van lineaire ontwikkeling in het proces van individualisering?
- in welke mate en ten aanzien van welke opvoedingsdimensies is er sprake van pedagogische overdracht tussen verschillende generaties binnen families?

5 Referenties

- Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-Van Wingerden, M. (2006). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk: 1500-2000*. Assen: Van Gorcum.
- Ballin, H. (2006, 16 oktober). *Kind in de pleegzorg*. Toespraak Minister Hirsch Ballin, Universiteit van Leiden.
- Bastiaansen, P. (2001). *Belaste pleegouders en verscheurde kinderen? Onderzoek naar de wijze waarop pleegouders de opvoedingssituatie beleven en pleegkinderen de relatie met het pleeggezin en het gezin van oorsprong beleven*. Zundert: Vorsselmans. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Beets, G.C.N. (2008). Tweede leg in een tweede nest; onderzoek haalt stereotypen onderuit. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 24(6), 4-5.
- Berg, G. van den (1984). *Basisonderwijs. Een verkennende studie ten behoeve van de programmering van onderwijsonderzoek*. Haren: Rion.
- Bouwmeester, M., Deković, M. & Groenendaal, H. (1999). Veranderingen in opvoedingssituatie als gevolg van gedwongen migratie bij Somalische vluchtelingengezinnen. *Comenius*, 19, 55-68.
- Dekker, J.J.H. (2006). *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Dekker, J.J.H. (in druk). Children at Risk in History: A Story of Expansion. *Paedagogica Historica*, 45.
- Dieleman, A. (2000). De pedagogische afstemming tussen gezin en school. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 139-165). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2000). Opvoeding in het gezin en integratie in het onderwijs. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie: een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school* (114-138). Assen: Van Gorcum.
- Donaldson, M.S. (2001). Continuity of care: a reconceptualisation. *Medical Care Research & Review* 58, 255-391.
- Doorn, M.D. van, Branje, S.J.T. & Meeus, W.H.J. (2007). Longitudinal transmission of conflict resolution styles from marital relationships to adolescent-parent relationships. *Journal of Family Psychology*, 21, 426-434.
- Eldering, L. (2006). *Cultuur en opvoeding* (4e druk). Rotterdam: Lemniscaat.
- Eldering, L. & Borm, J.-A. (1996). *Alleenstaande Marokkaanse moeders*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Jansen, A. (red.), Clement, C., Egten, C. van & Hoog, S. de (2008). *Nieuwe gezinnen. Scheidingen en de vorming van stiefgezinnen. E-Quality, kenniscentrum voor emancipatie, gezin en diversiteit*. Den Bosch: Franssen & Van Iersel BV.
- Gelder, C.P. van (2000). *Mamma, is het waar?: positieve en negatieve aspecten van het leven in één-ouder-gezinnen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Greenberg, G.A. & Rosenbeck, R.A. (2003). Managerial and environmental factors in the continuity of mental health care across institutions. *Psychiatric services*, 54, 529-534.
- Guthrie, B., Saultz, J., Freeman, G.K. & Haggerty, J.L. (2008). Continuity of care matters. *British Medical Journal*, 337, 584-594.
- Hermans, Philip. (2004). Applying Ogbu's theory of minority academic achievement tot the situation of Moroccans in the low countries. *Intercultural Education* 15, 431-440.
- Hessen, J.S. van (1965). *Samen-jongzijn. Een jeugsociologische verkenning in gesprek met vorigen*. Assen: Van Gorcum.
- Hoksbergen, R., Stoutjesdijk, F., Rijk, K. & Dijkum, C. van (2002). Onderzoek: adoptie van Roemeense kinderen in Nederland. Gedragsproblemen van kinderen en opvoedingsbelasting voor adoptieouders. *Pedagogiek*, 22(1), 55-69.
- Hooghiemstra, E., Smets, J. & Hartog, J. den (2008, mei). *Onderzoeksinventarisatie Jeugd en Gezin*. Tilburg: PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant.
- Huizinga, C.J. (1991). *Continuïteit in de opvoeding*. Ede: BIS.
- IJzendoorn, M.H. van (2008). *Opvoeding over de grens. Hechting, trauma, veerkracht*. Meppel: Boom.

- Jepman, IJ. (2005). *Partners in onderwijs en opvoeding. Een onderzoek naar het educatief en opvoedkundig partnerschap tussen scholen en ouders in relatie tot de culturele diversiteit in het Amsterdamse basisonderwijs*. Amsterdam: Eduquality.
- Juffer, F. (2002). *Adoptie een optie voor kind en gezin*. z.p.: z.n.
- Klaassen, C. & Leeferink, H. (1998). *Partners in opvoeding in het basisonderwijs. Ouders en docenten over de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Kuyper, H. & Snippe, J. (1988). *Continue ontwikkeling. Een haalbaarheidsstudie*. Groningen: RION.
- Liefbroer, A.C. & Dykstra, P.A. (2007). *Van generatie op generatie: gelijkenis tussen ouders en kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lieshout, P.A.H. van, Meij, M.S.S. van der & Pree, J.C.I. de (2007). *Bouwstenen voor een betrokken jeugdbeleid*. WRR verkenningen. Amsterdam : Amsterdam University Press.
- Maaskant, A. Hermanns, J.M.A. & Bos, H.M.W. (2007). Het kind tussen pleegouders en ouders. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 46, 311-320.
- Ministerie voor Jeugd en Gezin (2007). *Alle kansen voor alle kinderen. Programma jeugd en Gezin 2007-2011*. Den Haag: Ministerie voor Jeugd en Gezin.
- Mooren, F.C.T. van der (2006). *Opvoeding op school en in het gezin: onderzoek naar de samenhang tussen opvoeding en de houding van jongeren ten opzichte van sociale grenzen*. z.p.: z.n. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Nievers, E. (2003). *We moeten haar koesteren. Over de relatie tussen ouders en de betaalde kinderopas aan huis*. Utrecht: de Graaff.
- Nijhof, K.S., Engels, R.C.M.E., Wientjes, J.A.M. & Kemp, R.A.T. de (2007). Crimineel gedrag van ouders en kinderen. *Pedagogiek*, 27(1), 29-44.
- Onderwijsraad. (2008). *Een rijk programma voor ieder kind*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Pels, T. (2003). Education strategies of Moroccan mothers in the Netherlands. *European early Childhood Educational Research Journal*, 11(2), 63-77.
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen tot betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 211-298). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T & Haan, M. de (2003). *Continuity and change in Moroccan socialization. A review of the literature on socialization in Morocco and among Moroccan families in the Netherlands*. Utrecht, University of Utrecht/Verwey-Jonker Institute.
- Pels, T. & Haan, M. de (2007). Socialization practices of Moroccan families after migration: A reconstruction in an "acculturative arena". *Young*, 15(1), 71-89.
- Pels, T. & Meeus, W.H.J. (1999). Opvoeding in Nederlandse en Marokkaanse gezinnen. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 38, 330-341.
- Punselie, E.C.C. (2006). *Voor een pleegkind met recht een toekomst: een studie naar de (rechts)positie van (pleeg)ouders en (pleeg)kinderen in geval van langdurige uithuisplaatsing*. Deventer: Kluwer. Proefschrift Universiteit Leiden.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2001). *Aansprekend opvoeden; balanceren tussen steun en toezicht*. Den Haag: RMO.
- Rosendaal, A.C. (2006). *Naar een school voor de gereformeerde gezindte: het christelijke onderwijsconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)*. Hilversum: Verloren. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Schipper, J.C. de, IJzendoorn, M.H. van & Tavecchio, L.W.C. (2004). Stability in center day care: Relations with children's well-being and problem behavior in day care. *Social Development*, 13, 531-550.
- Spruijt, E.(2007). Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek. In M.V. Antokolskaia (red.), *Herziening van het echtscheidingsrecht. Administratieve echtscheiding, mediation, voortgezet ouderschap* (pp. 191-218). Amsterdam: SWP.
- Spruijt, E. & Goede, M. de (1997). Transitions in family structure and adolescent well-being. *Adolescence* 32, 897-912.
- Tavecchio, L. (2002). *Van opvang naar opvoeding*. Universiteit van Amsterdam: Vossiuspers. Oratie.
- Timmerman, Greetje. Still young together? The impact of the individualization process on youth life in the Netherlands (1950-2005). *Journal of Youth Studies* (under review).
- Valk, H.A.G. de (2008). Parental Influence on Work and Family Plans of Adolescents of Different Ethnic Backgrounds in The Netherlands. *Sex roles*, 59(9), 738-751.
- Verhoeven, M., Junger, M., Aken, C. van, Deković, M. & Aken, M.A.G. van (2007). Parenting during toddlerhood: Contributions of parental, contextual and child characteristics. *Journal of Family Issues*, 28, 1663-1691.
- Wissink, I. & Haan, M. de (2006-2010). *School as socializing agent*. Verwey-Jonker Instituut.

Yerden, I. (2008). *Families onder druk. Huiselijk geweld in Marokkaanse en Turkse gezinnen*. Amsterdam: Van Gennep.

Bijlage I Methodologische verantwoording

Uit de PON-onderzoeksinventarisatie (2008) blijkt dat ‘continuïteit van de opvoeding’ een witte vlek is in het huidige onderzoek op het terrein van Jeugd en Gezin. De auteurs constateren dat in geen enkel onderzoeksprogramma continuïteit in de opvoeding een belangrijk aandachtspunt is. Tegelijkertijd noteert men ook een aantal beperkingen van de methode van onderzoek (internetresearch van universitaire websites; beperking tot sociaal-wetenschappelijke faculteiten; inventarisatie op programmaniveau), waardoor onderzoek dat wel tot het thema continuïteit van opvoeding gerekend zou kunnen worden mogelijk buiten het blikveld is gevallen. Ook zijn niet alle programmaleiders of andere contactpersonen bereikt en beschikten bereikte contactpersonen beschikten niet altijd over de relevante informatie.

Om in het kader van deze state-of-the-art studie relevante studies op het spoor te komen is het dus van belang vooral te zoeken naar studies die niet expliciet onder dit thema vallen, maar er op inhoudelijke gronden wel toe gerekend zouden kunnen worden. De inventarisatie heeft plaats gevonden op twee manieren:

- A. Nadere verkenning relevante onderzoeksprogramma’s en projecten uit PON-inventarisatie
- B. Literatuursearch met inhoudelijke zoektermen in het kader van continuïteit van de opvoeding

Ad A. Nadere verkenning van relevante onderzoeksprogramma’s en projecten

Alle eerder geïnterviewde onderzoeksprogramma’s op het terrein van jeugdonderzoek zijn nader verkend op mogelijk relevante onderzoeksthema’s en -publicaties. Dit leidde tot een eerste selectie van 17 nader te verkennen onderzoeksprogramma’s (zie bijlage II). Van deze selectie is via de programmaleiders, namen van betrokken onderzoekers en de nader verkende onderzoeksthema’s een overzicht samengesteld van mogelijk relevante publicaties en auteurs. In totaal 95 mogelijk relevante publicaties, ongeveer 25 auteurs.

Ad. B. Literatuursearch

Er is op verschillende manieren gezocht naar relevante publicaties. Relevante publicaties zijn in eerste instantie die publicaties die met de zoekterm ‘continuïteit van opvoeding’ of ‘continuïteit in de opvoeding’ gevonden zijn. Zoals eerder bleek zijn er echter geen wetenschappelijke publicaties onder deze noemer te vinden. Vervolgens is breder gezocht met andere zoektermen (o.a. pedagogische afstemming, in relatie tot opvoeding, opvoedingssituatie(s), gezin, kinderopvang, school, pleeggezin, adoptie(gezin), echtscheiding, hechting, uithuisplaatsing, eenoudergezin).

1. Databases en zoekmachines

Een literatuursearch in PiCarta, NARCIS, BNSW aan de hand van a. de zoektermen en b. auteursnamen. Resultaat is een overzicht van aantal hits per trefwoord per database/zoekmachine: in totaal ongeveer 1500 hits (240 BSNW, 750 PiCarta en 500 NARCIS), waarvan – gelet op de laatste 10 jaar – ongeveer 100 publicaties als mogelijk relevant aangemerkt konden worden.

2. Contacten

Via contacten met collega-onderzoekers zijn nieuwe namen van auteurs en onderzoekers, m.n. van lopend onderzoek, gevonden en is gezocht naar relevante publicaties.

3. Instituten

Via (websites van) onderzoeksinstituten zijn mogelijke relevante auteurs/publicaties gevonden (Langeveld Instituut, SCO-Kohnstamm Instituut, Verwey-Jonkerinstituut, BSI, NJI).

4. Literatuurlijsten/publicatielijsten, o.a. via internet.

In publicatielijsten in METIS, via jaarverslagen, literatuurlijsten van sleutelpublicaties/proefschriften is gezocht naar relevante publicaties.

Eindresultaat van alle zoekingen

Van de mogelijk relevante publicaties waren 110 publicaties beschikbaar via pdf/kopie/(IBL)boek. Deze zijn gescreend op mogelijke relevantie in het kader van continuïteit in de opvoeding. Daarvan zijn uiteindelijk 48 publicaties als relevant aangemerkt, en meegenomen in de inventarisatie van dit onderzoek naar (dis)continuïteit in de opvoeding (zie bijlage III).

Bijlage II Selectie PON – onderzoeksinventarisatie

onderzoeksprogramma	mogelijke relevante onderwerpen/ instituten/ auteurs	is het onderzoeksprogramma relevant?		reden bij niet relevant, opmerkingen
1. Constructing Human Security in a Globalizing World (CONSEC)	migratie, transnationaliteit		–	geen gezinsopvoeding
3. Comparative Stratification Research (CSR)	intergenerationaliteit Liefbroer.		–	Geen gezinsopvoeding, alleen demografisch perspectief
4. Emotionele ontwikkeling	Koot		–	geen gezinsopvoeding
5. Opvoedingsrelaties en de ontwikkeling van psychopathologie	Schuengel		–	Psychopathologie
9. Opvoeding en opvoedingsondersteuning	opvoeding en: - etniciteit - kinderop - vang opvoeding in niet-traditionele gezinnen, Bos	+		
12. Life Courses and Generational Change	eticiteit, migratie, tweede generatie		–	geen gezinsopvoeding
15. Social policy, Interventions and Integration (SOPINS)	eticiteit, intergenerationaliteit, NKPS	+(NKPS)		alleen het NKPS is een relevante onderzoeksgroep (onderdeel van SOPINS)
16. Youth in changing cultural contexts (YCCC)	diversiteit, migratie, Pels, Stevens	+		
19. Adolescent development: characteristics and determinants	ouder-kind relaties, etniciteit, Langeveld Instituut, Meeus	+		
21. Development and treatment of psychosocial problems in context	Langeveld Instituut, Deković		–	opvoedingsgedrag van ouders (verandering)
24. Social and Personality Development: a transactional approach	van Aken	+		
25. Education and Culture		+		
30. Burgerschap	afstemming verschillende pedagogische contexten		–	geen publicaties

onderzoeksprogramma	mogelijke relevante onderwerpen/instituten/auteurs	Is het onderzoeksprogramma relevant?		Reden bij niet relevant
36. Social Development	gezin-interventies (Families First (FF)), hechting, opvoeding in gezin en school, BSI	+	(FF, BSI)	Onderzoeksprogram is niet relevant, het BSI waar Social Development deel van uit maakt is wel relevant
38. Demografie van gezins- en familierelaties	scheiding, nieuwe gezinnen, intergenerationele overdracht	+		
39. Gehechtheid gedurende de levensloop	Hechting, opvoeding en kinderopvang, adoptie	+		
46. Levensloop, criminaliteit en interventies	integratie, delinquentie, risicofactoren in het gezin	+		

Bijlage III Inventarisatie van relevant onderzoek

1. Publicaties

- Aalbers-van Leeuwen, M., Hees, L. van & Hermanns, J. (2002). Risico- en protectieve factoren in moderne gezinnen: redden tot optimisme of reden tot pessimisme? *Pedagogiek*, 22 (1), 41-54.
- Bastiaansen, P. (2001). *Belaste pleegouders en verscheurde kinderen? Onderzoek naar de wijze waarop pleegouders de opvoedingssituatie beleven en pleegkinderen de relatie met het pleeggezin en het gezin van oorsprong beleven*. Zundert: Vorsselmans. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen
- Beets, G.C.N. (2008). Tweede leg in een tweede nest; onderzoek haalt stereotypen onderuit. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 24(6), 4-5.
- Blokland, A. & Nieuwbeerta, P. (red.) (2006). *Developmental and life course studies in delinquency and crime. A review of contemporary Dutch research*. Den Haag: BJu Legal Publishers.
- Boendermaker, L., Veldt, M.C. van der & Booy, Y. (2003). *Nederlandse studies naar de effecten van jeugdzorg*. Utrecht: NIZW.
- Bol, M.W., Terlouw, G.J., Bles, L.W. & Verwers, C. (1998). *Jong en gewelddadig. Ontwikkelingen en achtergronden van de geweldscriminaliteit onder jeugdigen*. Den Haag: Ministerie van Justitie, Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC).
- Bos, H.M.W., Balen, F. van, Boom & D.C. van den (2007). Child Adjustment and Parenting in Planned Lesbian-Parent Families. *American Journal of Orthopsychiatry*, 77(1), 38-48.
- Bouwmeester, M., Deković, M. & Groenendaal, H. (1999). Veranderingen in opvoedingssituatie als gevolg van gedwongen migratie bij Somalische vluchtelinggezinnen. *Comenius*, 19, 55-68.
- Dieleman, A. (2000). De pedagogische afstemming tussen gezin en school. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 139-165). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2000). Opvoeding in het gezin en integratie in het onderwijs. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie: een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school* (114-138). Assen: Van Gorcum.
- Doorn, M.D. van, Branje, S.J.T. & Meeus, W.H.J. (2007). Longitudinal transmission of conflict resolution styles from marital relationships to adolescent-parent relationships. *Journal of Family Psychology*, 21, 426-434.
- Eldering, L. (2006). *Cultuur en opvoeding* (4e druk). Rotterdam: Lemniscaat.
- Gevers Deynoot-Schaub, M.J.J.M. & Riksen-Walraven, J.M. (2008). Infants in group care: Their interactions with professional caregivers and parents across the second year of life. *Infant behavior and development*, 31(2), 181-189.
- Goede, I.H.A. de, Branje, S.J.T. & Meeus, W.H.J. (2008). Developmental changes in adolescents' perceptions of relationships with their parents. *Journal of Youth and Adolescence*
- Groenendaal, J.H.A. & Dekovic, M. (2000). Risicofactoren voor kwaliteit van de opvoeding. *Pedagogiek*, 1, 3-22.
- Hermans, Philip. (2004). Applying Ogbu's theory of minority academic achievement tot the situation of Moroccans in the low countries. *Intercultural Education* 15, 431-440.
- Hoeve, M., Smeenk, W., Loeber, R., Stout-hamer-Loeber, M., Van der Laan, P., Gerris, J. & Semon Dubas, J. (2004). Opvoeding en delinquent gedrag bij jongvolwassen mannen. *Tijdschrift voor Criminologie* 46, 347-360.
- Hoksbergen, R., Stoutjesdijk, F., Rijk, K. & Dijkum, C. van (2002). Onderzoek: adoptie van Roemeense kinderen in Nederland. Gedragsproblemen van kinderen en opvoedingsbelasting voor adoptieouders. *Pedagogiek*, 22(1), 55-69.
- Ijzendoorn, M.H. van (2008). *Opvoeding over de grens. Hechting, trauma, veerkracht*. Meppel: Boom.
- Jansen, A. (red.), Clement, C., Egten, C. van & Hoog, S. de (2008). *Nieuwe gezinnen. Scheidingen en de vorming van stiefgezinnen*. Den Bosch: Franssen & Van Iersel BV.
- Juffer, F. (2002). *Adoptie een optie voor kind en gezin*. z.p.: z.n.

- Juffer, F., IJzendoorn, M.H. van & Duyvesteyn, M.G.C. (2005). Opvoedingsondersteuning en intergenerationale overdracht van gehechtheid. Een overzicht van interventiestudies. *Kind en adolescent*, 26(1), 111-118.
- Klaassen, C. & Leeferink, H. (1998). *Partners in opvoeding in het basisonderwijs. Ouders en docenten over de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Liefbroer, A.C. & Dykstra, P.A. (2007). *Van generatie op generatie: gelijkenissen tussen ouders en kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Maaskant, A. Hermanns, J.M.A. & Bos, H.M.W. (2007). Het kind tussen pleegouders en ouders. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 46, 311-320.
- Mooren, F.C.T. van der (2006). *Opvoeding op school en in het gezin: onderzoek naar de samenhang tussen opvoeding en de houding van jongeren ten opzichte van sociale grenzen*. z.p.: z.n. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Nievers, E. (2003). *We moeten haar koesteren. Over de relatie tussen ouders en de betaalde kinderopas aan huis*. Utrecht: de Graaff.
- Nijhof, K.S., Engels, R.C.M.E., Wienijes, J.A.M. & Kemp, R.A.T. de (2007). Crimineel gedrag van ouders en kinderen. *Pedagogiek*, 27(1), 29-44.
- Oosterman, M. (2007). *Attachment to foster parents*. z.p.: z.n. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Pels, T. (1998). Opvoeding in Marokkaanse gezinnen en de plaats van onderwijs: verandering en continuïteit. *Migrantenstudies*, 14(2), 133-148.
- Pels, T. (red.) (2000). *Opvoeding en integratie : een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen tot betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 211-298). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. & Haan, M. de (2007). Socialization practices of Moroccan families after migration: A reconstruction in an "acculturative arena". *Young*, 15(1), 71-89.
- Pels, T. & Meeus, W.H.J. (1999). Opvoeding in Nederlandse en Marokkaanse gezinnen. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 38, 330-341.
- Schipper, J.C. de, IJzendoorn, M.H. van & Tavecchio, L.W.C. (2004). Stability in center day care: Relations with children's well-being and problem behavior in day care. *Social Development*, 13, 531-550.
- Stevens, G., Pels, T., Vollebergh, W., & Crijnen, A. (2003). Parent, teacher and self reported problem behaviour in the Netherlands: Comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38, 576-585.
- Stolk, M.N. (2007). *Parenting intervention and the caregiving environment*. z.p.: z.n. Proefschrift Universiteit Leiden.
- Tavecchio, L. (2002). *Van opvang naar opvoeding*. Universiteit van Amsterdam: Vossiuspers. Oratie.
- Timmerman, Greetje. Still young together? The impact of the individualization process on youth life in the Netherlands (1950-2005). *Journal of Youth Studies* (under review).
- Vandervalk, I., Spruijt, E., Goede, M. de, Meeus, W. & Maas, C. (2004). Marital Status, Marital Process, and Parental Resources in Predicting Adolescents' Emotional Adjustment: A Multilevel Analysis. *Journal of Family Issues*, 25, 291-317.
- Valk, H.A.G. de (2008). Parental Influence on Work and Family Plans of Adolescents of Different Ethnic Backgrounds in The Netherlands. *Sex roles*, 59(9), 738-751.
- Veerman, J.W., Janssens, J.M.A.M & Delicat, J.W. (2004). *Opvoeden in onmacht, of...? Een meta-analyse van 17 methodieken voor intensieve pedagogische thuishulp bij normovertredend gedrag*. Nijmegen: Praktikon.
- Veerman, J.W., Kemp, R.A.T. de, Brink, L.T. ten, Slot, N.W. & Scholte, E.M. (2003). The implementation of Families First in the Netherlands: a one year follow-up. *Child Psychiatry and Human Development*, 33(3), 227-244.
- Veerman, J.W. (1998). De afwezige vader als risicofactor voor de verdere ontwikkeling van kinderen in de jeugdzorg. *Kind en adolescent*, 19(1), 191-199.
- Verhoeven, M., Junger, M., Aken, C. van, Dekovic, M. & Aken, M.A.G. van (2007). Parenting during toddlerhood: Contributions of parental, contextual and child characteristics. *Journal of Family Issues*, 28, 1663-1691.
- Wissink, I.B. & Deković, M. (2006). Parenting Behavior, Quality of the Parent-Adolescent Relationship, and Adolescent Functioning in Four Ethnic Groups. *Journal of early adolescence*, 26(2), 133-150

- Wissink, I.E., Deković, M. & Meijer, A.M. (2008). Opvoeding, vriendschapsrelaties en het functioneren van adolescenten uit verschillende etnische groepen. *Kind en adolescent*, 29(3), 147-161.
- Yerden, I. (2008). *Families onder druk. Huiselijk geweld in Marokkaanse en Turkse gezinnen*. Amsterdam: Van Gennep.
- Zeijl, J. van (2006). *Externalizing problems in 1- to 3-year-old children*. z.p.: z.n. Proefschrift Universiteit Leiden
- Zeijl, J. van, Mesman, J., IJzendoorn, M.H. van, Bakermans-Kraneburg, M.J., Juffer, F. & Stolk, M.N. (2005). Attachment-Based Intervention for Enhancing Sensitive Discipline in mothers of 1 to 3-year-old children at risk for externalizing behavior problems: a randomized controlled trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74(6), 994-1005.

2. Lopend onderzoek (dis)continuïteit van opvoeding – recente periode:

COOL 5-18. GION/Rijksuniversiteit Groningen.

Timmerman, M.C. (2007-2011). *Het drie-generatie jeugd onderzoek*. Rijksuniversiteit Groningen.

Wissink, I. & Haan, M. de (2006-2010). *School as socializing agent*. Verwey-Jonker Instituut.

Lange-termijn:

Dekker, J.J.H. (e.a.). *Education in Culture*. Rijksuniversiteit Groningen